

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.112.2:33.012.23

ТРАКТУВАННЯ СУТНОСТІ ПРИБУТКУ ЗА РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Болдирєва К.В., аспірантка

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В статті розглянуто походження економічної категорії прибутку та роль, яку він відіграє у процесі виробництва. Звернено увагу на багаточисельність трактувань категорії прибутку. Виявлено фактори, якими обумовлена ця ситуація. Зроблено висновки стосовно трактування сутності прибутку за ринкової системи господарювання.

Ключові слова: прибуток, ринкова система господарювання, капітал, вартість, економічні школи, дохід.

Процес переходу нашої країни до глобальної ринкової економіки спричинив виникнення нових проблем, або ж проблем давно відомих, але таких, що потребують нового підходу до їх вирішення. Одна з них стосується дослідження економічної категорії прибутку. Адже від того, як трактується прибуток підприємства, залежать висновки господарюючих суб'єктів стосовно подальшої економічної діяльності. Відсутність чіткого визначення прибутку в сучасній літературі та наявність альтернативних варіантів його визначення зумовлює появу проблем при прийнятті управлінських та інвестиційних рішень. Багато проблем, що стосуються цієї категорії ще не розв'язані. Вони потребують всебічного визначення, узагальнення й розробки науково обґрунтованих рекомендацій.

Питанням прибутку присвячено багато наукових праць. Достатню увагу цій економічній категорії в свій час приділяли А. Сміт, Д. Рікардо, Ф. Найт, Й. Шумпейтер, К. Маркс, М.І. Туган-Барановський, К. Цветков тощо. Нині можна виділити дисертаційні роботи Л.О. Гуцалюк, С.М. Деньги, О.Е. Деньги, О.Е. Кузьмінської, Є.Ю. Шари. Проте у більшості випадків прибуток розглядається авторами на фоні господарчої діяльності підприємства (нібито на другому плані), та майже ніколи – у якості самостійної економічної категорії. Чи не тому досі відсутня монографічна література з цього питання?

Протягом усієї історії розвитку економічної теорії вченими розвивалися різні підходи до визначення та інтерпретації ролі прибутку. Тому метою даної публікації є визначення на основі комплексного підходу категорії прибутку, уточнення його економічної сутності та місця серед близьких за значенням категорій (додана вартість, капітал, дохід тощо).

Розвиток уявлень про економічну сутність категорії прибутку залежить від напряму розвитку економічної теорії та від предмета її дослідження. Зміни соціально-економічних умов породжують зміни в економічній теорії. Специфіка проблеми дослідження прибутку не визначає жорстких часових меж. Так, ще давньоримські юристи під прибутком (*quaestus*) розуміли вигоду, корисність (*lucrum negotia; lucrum*). Згідно традиції юстиніанового права, що успадкувало це розуміння, дохід пояснювався як те, що залишається від «справ» або ж «турбот», тобто те, що було одержано в результаті діяльності, підприємництва, а не внаслідок спадщини чи дарчих доходів. Як відомо, саме слово «прибуток» в перекладі з англійської (*profit – progress fit*) трактується як встановити прогрес, досягти успіху [1, с. 300]. У повсякденній французькій мові слово «прибуток» виступає синонімом слова «користь». Згідно ж «Тлумачного словника» В. Даля прибуток трактується як «зростання», «приріст», тобто надбавка до первісно витраченої суми капіталу. Виявляється ця надбавка тоді, коли товари не тільки вироблено, а й продано. Тому прибуток безпосередньо пов'язують з успіхом у комерційній діяльності [2, с.74]. За визначен-

ням сучасного енциклопедичного бізнес-словника прибуток є однією із форм вартості доданого продукту, яка виступає в якості різниці між продажною ціною товару та витратами на його відтворення, джерело доходів бюджету, фінансування розширеного відтворення та стимулювання робітників [3, с. 558].

Отож в умовах ринкової економіки прибуток забезпечує розширене відтворення робочої сили на підприємстві, дозволяє здійснювати капітальні вкладення, придбавати сировину та матеріали, необхідні для розширення виробництва. На макрорівні прибуток є одним з фінансових базисів, який служить для стягнення податків та фінансово забезпечує розширене відтворення валового продукту, а також реалізацію економічних та соціальних програм. Проте так було не завжди.

За панування натурального господарювання навіть мови не йшло про виокремлення категорії прибутку з категорії доходу та про риси, що відрізняють прибуток від доданого продукту, втіленого у доданій вартості. Панування натурального господарства тривало чималий проміжок часу, охоплюючи першобутну, рабовласницьку та феодальну формації. Для натурального господарства було властивим: 1) просте відтворення продукту; 2) вирішальне значення натуральних, а не вартісних показників при оцінці діяльності виробництва. В цей час можна говорити про доданий продукт (частина суспільного продукту, який створюється безпосередніми виробниками в сфері матеріального виробництва понад необхідного продукту). Протягом століть виробництво велось в тому ж (майже в тому ж) обсязі. Певні технічні досягнення, які мали місце, звісно, викликали певний приріст продукції, проте він зводився нанівець багаточисельними війнами та епідеміями. В цих умовах окреме господарство балансувало на межі виживання, тому першочергове значення мало поновлення виробництва в тому ж обсязі в наступному році, а не виробництво продукції для реалізації. У господарстві намагались створити резервний фонд, проте перший же неврожайний рік зводив нанівець всі матеріальні накопичення. Отож не прибуток (чи інші вартісні показники) був метою функціонування господарства, а отримання продукту в натуральному виразі, в масштабі простого відтворення (1:1).

Протилежність натуральному господарству складає мінове, яке існує завдяки обміну своїх продуктів на інші, за допомогою пропорційного обміну – порівну, чи обміну за допомогою еквівалентів – грошей. Розвиток останнього призвів до формування ринкового господарства. Якщо виходити з позиції, що обмін однієї речі на іншу (наприклад, горщика на глечик) не призводить до виробництва нової матеріальної речі і не потребує додаткових зусиль, то приходимо до висновку, що учасники просто поєднали вихідні матеріали у комбінації, більш цінні для кожного з них. Обмін підвищив цінність цих предметів для кожного з них, тому акт обміну слід розглядати як нетехнічний акт виробництва. Один використав глечик в якості ресурсу та отримав горщик в якості результату. Для іншого горщик став витратами, а глечик – «готовою продукцією». Якщо виходити з цінності продукту, то кожен отримав більше, ніж мав спочатку.

«Народження» ринкового господарства приурочують до відкриття Америки, морського шляху до Індії та створення колоніальних імперій. Як ми бачимо з прикладу, воно існувало і раніше, проте тоді обслуговувало процес обміну між натуральними (головним чином) господарствами, між окремими господарствами та державою, між натуральним господарством і ремісницькими виробництвами. І якщо раніше ринкове господарство обслуговувало натуральне, то відтепер (паралельно з розповсюдженням грошей і грошового обігу) воно втягнуло його в процес обміну та зруйнувало його натуральність зсередини. Отож ринкове господарство, яке сформувалось в Європі в кінці XV ст., не тільки якісно еволюціонувало, але і набуло просторового розширення. До ринкового обміну у XVI–XVII ст. була залучена значна частина суспільств в Америці, Азії, Африці і Австралії. Ринок став всесвітнім. Поруч з таким успіхом відбувся перехід від управління на підставі натуральних показників до управління на підставі фінансових показників, в першу чергу – прибутку. Прибуток став метою та основним показником, що характеризував діяльність окремого товаровиробника [5, с.1207–1208]. Паралельно з розвитком економіки, економічної теорії простежується також ускладнення визначення поняття «прибуток».

Аби поступово простежити еволюцію цього поняття, слід звернути увагу на такі економічні категорії як заробітна плата, орендна плата та рента. Ніхто не назвав би заробітну плату працівника прибутком. Робітник заздалегідь знає, яку заробітну платню він отримас, якщо залишиться на даній посаді. У цьому і полягає сутність контрасту з прибутком. З невизначеністю пов'язував існування прибутку також Ф. Найт у своїй книзі «Ризик, невизначеність та прибу-

ток» [12, с.5]. Відсоток також часто вживається як синонім до слова прибуток. Але чому він виплачується? Ми платимо відсоток тільки тоді, коли позичаємо гроші. Позика – це засіб отримати гроші, які ми не заробили, але плануємо заробити. Позичальник бажає мати гроші зараз, хоч на даний момент не має цінних послуг чи товарів, які міг би запропонувати в обмін на них. Він переконує кредиторів надати йому позику, обіцяючи заплатити пізніше. Відношення того, що буде повернено пізніше, до того, що одержать зараз, визначає відсоткову ставку. Таким чином, відсоток – це ціна, яку люди платять за те, аби отримати ресурси зараз, винагорода за можливість розпоряджатись ресурсами нині. Отож відсоткові виплати різного роду та орендна плата є доходами від володіння власністю і не мають ніякого відношення до прибутку. Але перш ніж усі ці відмінності між переліченими категоріями спливали назовні, пройшла не одна історична епоха.

Ці процеси знаходять характерне відображення в історії економічної думки. Слід зауважити, що підходи до трактування прибутку знаходились у прямій залежності від поглядів на економічну теорію, що розвивалися різними школами. Так, меркантилісти, які вважали предметом економічної теорії діяльність, пов'язану з зовнішньою торгівлею і надходженням золота до держави, відповідно розглядали прибуток як той, що виникає в сфері обігу, у зовнішній торгівлі, в результаті продажу товарів за більш високою ціною. Фізіократи вважали, що прибуток утворюється тільки в сільському господарстві, де вплив сил природи призводить до перевищення споживчих вартостей над витратами виробництва.

Більш комплексним, проте невичерпним, можна вважати підхід до трактування прибутку класичної школи. Адам Сміт першим охарактеризував прибуток як суму, яка може бути витрачена, не викликаючи зміни в капіталі. Він трактував прибуток як закономірний результат продуктивності капіталу; винагороду капіталіста за його діяльність і ризик; вирахування з частини неоплаченої праці найманого робітника. З цього приводу він наголошував: «господар отримує частку продукту їх праці, чи частку вартості, яку праця додає до предметів, що нею обробляється; ця доля і складає прибуток господаря». Що стосується ототожнення прибутку з відсотком на капітал, то А. Сміт визнавав, що навіть у нормальній ситуації у прибутку присутній певний елемент, який не є відсотком на капітал. У дослідженні А. Сміта та його послідовників виокремлювалась винагорода за роботу з управління бізнесом. Мовилось також про ризик, проте у значенні ризику втрати капіталу, що не дозволяло провести чітку межу між прибутком та відсотком. В ті часи було цілковито природним пов'язувати дохід керуючого комерційним підприємством з правом власності на капітал, і саме в цьому сенсі слово «прибуток» вживається у всіх класичних працях. Суттєвим для подальших досліджень прибутку є те, що Д. Рікардо виявив протилежну залежність між прибутком і заробітною платою. «Яка частина продукту сплачується у формі заробітної плати – питання надзвичайно важливе для визначення прибутку. Останній буде високий або низький у тій самій пропорції, в якій буде низькою чи високою заробітна плата», – писав він [12, с. 33–34].

Неокласична (маржиналістська) школа розглядала в якості предмету економічної теорії діяльність, пов'язану з використанням обмежених ресурсів в умовах ринкового господарства і трактувала прибуток як: 1. винагороду, ціну окремого фактору виробництва – капіталу; 2. комплексний дохід підприємця від усіх факторів виробництва (землі, праці, капіталу); в умовах недосконалої конкуренції і надприбутків; 3. винагороду підприємцю за певний ризик його діяльності; 4. різницю між очікуваними та фактично отриманими доходами. Економісти цієї школи приділяли велику увагу цінності та граничній цінності. Ця економічна категорія певним чином пов'язана з визначенням багатства (багатство – це те, що люди цінують). В деяких випадках прибуток слугує накопиченню багатства. Останнє можливо за максимізації прибутку. Так, Курно та Тюнен запропонували використовувати апарат диференціального обчислення для аналізу максимізації прибутку. Втілюючи ідеї граничної продуктивності у підприємстві для вирішення проблеми пошуку граничних величин доходу (прибутку), Тюнен змінював: вкладення праці, залишаючи постійними капітал і землю, вкладення капіталу, залишаючи постійними землю і працю, введення землі за сталих праці та капіталу; підкреслював вплив змін цін факторів і продукту на оптимальний набір ресурсів, що вводяться. Його аналіз досяг найвищої точки у твердженні, що чистий дохід досягає максимуму, якщо кожний з факторів використовується до моменту, коли гранична цінність продукту дорівнює його граничним факторним витратам [6, с. 237]. Систематизувати здобутки неокласичної школи та її попередників (Тюнена та Курно) вдалось А. Маршаллу в його праці «Принципи економічної науки» (1890). Знаковим є те, що

більш ранні економісти (до Маршалла) не займались дослідженням факторів, які визначають дохід від управління, оскільки вони не виділяли достатньо чіткі складові елементи прибутку, а вели пошук простого загального закону, який би визначав середню норму прибутку, – закону, який в силу природи речей не може існувати. Так, у випадку з малим підприємством, це викликано тим, що голова малого підприємства сам здійснює більшу частину роботи, яка на великих підприємствах виконується менеджерами та спеціалістами і більша частка його прибутку є, насправді, зарплатнею. Також автор простежує зміну норми прибутку залежно від галузі та тривалості обороту капіталу і поступово приходять до висновку, що прибуток – це унікальна форма доходу, яку не можна звести лише до компенсації за труд або капітал.

Карл Маркс поняття прибутку розглядав в контексті капіталу та створеної додаткової вартості продукту, що виготовляється. Відсутність чіткого визначення капіталу в сучасній літературі породжує певні складнощі при вивченні суміжних з цією категорією категорій. В сучасній економічній літературі під капіталом, як правило, розуміють засоби виробництва, призначені для отримання доходу, що досягається шляхом їх взаємодії з землею, працею і підприємницькими здібностями. Майже всі мислителі в економіці визнають капітал як певне реальне наявне майно, здатне створювати нові товари й приносити дохід його власнику. Виключенням є позиція К. Маркса, котрий провівши глибинне та всеосяжне дослідження капіталу, розглядає його як соціально-економічну категорію, тобто як виробничі відносини. Для підприємця виробництво товару обходиться значно дешевше, ніж обходиться товар для суспільства, бо він оплачує лише витрати капіталу на виробництво. А саме: витрати постійного капіталу на купівлю засобів виробництва й змінного – на купівлю робочої сили. Те, що коштує товар для підприємця, називається витратами виробництва. Отже те, у що обходиться товар для суспільства, вимірюється затратами праці і називається вартістю, а те, в що обходиться товар для підприємця, вимірюється витратами капіталу і називається витратами виробництва. Це якісна відмінність між цими категоріями. Кількісно вони відрізняються величиною додаткової вартості. Це означає, що витрати виробництва виражають не всю вартість, а тільки її частину, яка дорівнює вартості за вирахуванням додаткової вартості. Тому додаткова вартість входить у вартість товару, але не входить у витрати виробництва, бо вона нічого не коштує підприємцю. Ця різниця і створює для підприємця можливість перекривати витрати на виробництво й одержувати прибуток. Додаткова вартість створюється найманною працею і по суті є приростом змінного капіталу. Але для підприємця немає суттєвого значення, в який капітал він вкладає кошти – постійний чи змінний. Він знає одне, що без засобів виробництва і певної кількості робочої сили виробництво не відбувається. Тому в його витратах виробництва постійний і змінний капітали об'єднуються в одну суму витрат, на яку він і очікує прибуток. Тобто отриманий надлишок вирученої суми грошей за реалізовану продукцію він порівнює не лише із затратами на змінний капітал (хоча лише тут криється джерело цього надлишку), а й із затратами виробництва в цілому (затрати постійного й змінного капіталів). За таких умов додаткова вартість у реальних економічних відносинах виступає не як приріст змінного капіталу, а як приріст всього авансованого капіталу і набуває форми прибутку. А прибуток – це та ж сама додаткова вартість, але виражена в реальній ринковій формі [9, с. 127]. Отож бачимо, що категорії прибутку та доданого продукту, маючи певні відмінності, доповнюють одна одну. Тому при їх аналізі слід звертати увагу на зовнішню форму проявлення. Додана вартість як сутність не лежить на поверхні, це глибинна категорія. Тоді як прибуток являє собою зовнішню категорію, яка відноситься до форми. Прибуток – це не просто форма, а перетворена форма. Тобто така, у якій форма викривлює сутність явища. Сутність явища полягає в тому, що додана вартість утворюється найманною працею. Прибуток як перетворена форма зовнішньо виглядає породженням всього авансованого капіталу. Додаткова вартість характеризує відносини труд-капітал, а прибуток характеризує відношення капіталу до самого себе, оскільки показує, як зростає капітал: в якому ступені, в якій пропорції? В уявленні Маркса додаткова вартість характеризує експлуатацію найманної праці капіталом, прибуток же маскує цей процес. Тому за своєю сутністю прибуток не відрізняється від доданої вартості як результату неоплаченої праці найманих працівників. Однак привласнення прибутку створює примарну видимість того, що вона виникає в сфері обігу. Отримання прибутку – безпосередня мета на капіталістичному виробництві [9, с. 43–44].

Кейнсіанська школа, що вважала предметом економічної теорії використання обмежених ресурсів в умовах ринкового господарства з урахуванням економічної політики держави, вва-

жала, що прибуток – це винагорода, яку приносить капітал (який розглядається як актив) протягом періоду його існування понад його первісної вартості. Аналіз прибутку на рівні національних рахунків, який було впроваджено Кейнсом, дозволив визначити приблизну долю прибутку в загальних доходах національної економіки. Що було дуже важливим: прибуток розглядався в системі макроекономічних показників регулювання соціально-економічних процесів у державі за допомогою ефективного попиту. Так, заперечуючи тезу неокласиків щодо можливості вимірювати фізичну величину капіталу незалежно від цін і відносин розподілу, представники кейнсіанського напрямку в економіці – Дж. Робінсон і Сраффа – встановили існування залежності капіталу від динаміки цін виробництва, що, в свою чергу, залежить від співвідношення прибутку та заробітної плати в межах чистого продукту. На підставі цього вони довели беззмістовність визначення норми прибутку «граничним продуктом капіталу». Це їх дослідження мало неабияке значення при визначенні місця прибутку в інвестиційному циклі як на мікро-, так і на макрорівні [6, с. 181].

Цей стислий екскурс до історії економічних вчень дозволяє побачити, що жодне з формулювань, які визначають економічну категорію прибутку, не є вичерпним; відсутнє єдине монолітне трактування прибутку, яке б гармонійно поєднало точки зору попередників. Втім, є цілком об'єктивне пояснення цьому факту – вищезгаданими науковими школами прибуток розглядається тільки відносно поточного моменту часу в контексті тих неспроможностей, які демонструє ринкова економіка на певних стадіях свого розвитку. Сьогодні прибуток не може трактуватись виключно як збіг обставин, викликаний різницею між попитом і пропозицією, також не може бути створений лише працею. Прибуток є результатом виключно динамічних змін, тому дуже важливим є формулювання правильних висновків стосовно його значення у ринковій економіці та відстеження змін, які відбуваються з цією категорією нині, в період становлення економіки знань як у всьому світі, так і в Україні зокрема, адже саме зараз формуються умови для появи нового визначення цієї категорії.

Література:

1. Сорочан С.Б. (Харьков, Украина) Понятие «прибыль» и размеры торгово-ремесленных доходов в раннесредневековой Византии/ С.Б. Сорочан // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 300-319.
2. Гукасян Г.М. Экономическая теория/ Г.М. Гукасян, Г.А. Малахова, В.В. Амосова. – СПб.: Питер, 2003. – 480 с.
3. Енциклопедичний словник бізнесмена. Менеджмент, маркетинг, інформатика. Під заг. ред. М.І. Молдованова. – К.: Техніка, 1993. – 856 с.
4. Новичков А.В. Политическая экономия (наука об измерении): курс лекций/ А.В. Новичков. – М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2002. – 1000 с.
5. Цветков К.Л. Исследование производственных отношений/ К.Л. Цветков. – М.: ЮРКНИГА, 2006. – 1264 с.
6. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.2/ Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.
7. Башнянин Г.І., Загальна економічна теорія/ Г.І. Башнянин, П.Ю. Лазур, В.С. Медведєв; Спеціальна економічна теорія.–К.: Ніка-Центр; Ельга, 2002. Ч.1; Ч.2. – 527 с.
8. Малюга Н.М. Розвиток теорії бухгалтерського обліку: [монографія]/ Н.М. Малюга. – Житомир: ПП «Рута», 2005. – 388 с.
9. Маркс К. Сочинения/ К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т.23. – М., 509 с.
10. Макконелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика/ К.Р. Макконелл, С.Л. Брю. – М.: Республика, 1992. – 998 с.
11. Липсиц И.В. Коммерческое ценообразование/ И.В. Липсиц. – М.: БЕК, 1997. – 368 с.
12. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль: пер. с англ./ Ф.Х. Найт. – М.: Дело, 2003. – 360 с.

Аннотация

ТРАКТОВАНИЕ СУЩНОСТИ ПРИБЫЛИ ПРИ РЫНОЧНОЙ СИСТЕМЕ
ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Болдырева Е.В., аспирантка

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

В статье рассмотрены происхождение экономической категории прибыли и роль, которую она играет в процессе производства. Обращено внимание на многочисленность трактовок прибыли. Выявлены факторы, которыми обусловлена эта ситуация. Сделаны выводы относительно трактовки сущности прибыли при рыночной системе хозяйствования.

Ключевые слова: прибыль, рыночная система хозяйствования, капитал, стоимость, экономические школы, доход.

Summary

TREATMENT OF ESSENCE OF PROFIT AT MARKET SYSTEM OF MANAGING

Boldyreva E.V., post-graduate student

V.N. Karazin Kharkiv National University

In the article the origin of a category of profit and a role which it plays in manufacturing is considered. Attention is given to diversity of treatment of a category of profit. Factors by which this situation is caused are revealed. Conclusions are drawn concerning the treatment of profit at the market system of management.

Key words: profit, market system of managing, capital, cost, economy schools, income.

Поступила в редколлегию 23.12.2010 р.

Научный руководитель - Лисовицкий В.Н., к. э. н., профессор

О Болдырева Е.В., 2010 р.